

לשוננו לעם

עורכים: שושנה בהט, דוד טלשיר

מתוך

כרך מד, תשנ"ג

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

הגֹּנוֹב מִגֵּנוֹב*

בכינוס מורים ובוועידה למדעי היהדות ערכתי משאל זוטא: שאלתי את חבריי מה מקור האמרה "הגונב מגנב – פטור". הנשאלים, רובם ככולם, ענו שזו אמרת חז"ל, שוודאי אמצאנה באחת הקונקורדנציות לתלמודים ולמדרשים.

ולא היא. המנסה למצוא אותה במקורותינו יעלה חרס בידו. אדרבה, אמרה זו סותרת כלל התנהגות שהדו מובא בתוספתא (בבא קמא י, לח): "בן בג בג אומר: אל יגנוב אדם את שלו מבית הגנב שמא אף הוא יראה כגנב...". הווה אומר: לא רק שהגונב מן הגונב מֵאַחֵר אינו פטור, אלא אפילו אדם המנסה להחזיר לעצמו רכוש שנגנב ממנו, אסור לו להיכנס לבית הגנב ולקחת את החפץ הגנוב.

אם כן, מניין הביטוי המשמש בימינו כעין התנצלות, מעין פתגם הלצה? על איזה כתוב הוא נסמך? אפשר שנוצר בהיסמך על כמה אמרות. (א) במסכת בבא קמא סב ע"ב; סט ע"ב נאמר: "אין הגונב אחר הגנב משלם תשלומי כפל...". משמע שפטור הוא מתשלומי כפל (אך חייב הוא ב...!). (ב) בפסיקתא חדתא (א' ילינק, בית המדרש, ו, ירושלים תרצ"ח, עמ' 45) נכתב: "הגונב מזה שגנב אינו משלם אלא הקרן; המודה בקנס – פטור...". וכך, בהרכבת כלאיים של רישה אחת וסיפה אחרת: הגונב מזה שגנב... פטור – יכלה להיווצר מימרה זו.

(ג) הוסף לזאת את הפתגם העממי בארמית המובא במסכת ברכות ה ע"ב: "בתר גנבא גנוב וטעמא טעם". רש"י מפרש: "הגונב מן הגנב – אף הוא טועם טעם גנבה" (ויש בכך טעם לפגם), אך תרגומו המילולי הוא: 'אחר הגנב גנוב וטעם הטעם', ולכאורה משתמע שכדאי לטעום את טעם הגנבה הזאת. וכך החליט מי שהחליט לקטע את המשפט או את הרעיון (בשפת הפוליטיקאים: להוציא מן ההקשר) ולשוות לו אינטרפטציה התולית, והיא נתפשטה בין דוברי עברית ובין דוברי יידיש: "אַ גַּנֵּב פֿון אַ גַּנֵּב איז פֿטור".

* רשימה ראשונה בסדרת "אמרות חז"ל שחז"ל לא אמרו"

בדרך דומה נוצר הביטוי **מקרה בלתי טהור**, כאשר במקור (שמ"א כ, כו) מוסב שם התואר **בלתי טהור** על האיש ובמדרש (פסחים ג, ע"א) הוסב שם התואר אל המקרה. בעניין זה דנה רחל לנדאו בלשוננו לה (תשל"א), עמ' 130-139. עניין דומה לו הוא אמרת הליצנים הרואים היתר לחיזור אחרי אשת איש בברכה "והתיר לנו את הנשואות", במקום "...הנשואות לנו".

פתגמים בתחפושת

אמרות רבות השגורות בפינו והנשמעות כפתגמים מקראיים או חז"ליים לאמתו של דבר אינן מן המקרא או מדברי חז"ל. הצירופים המקראיים כביכול – **קריעת ים סוף** או **ברית בין הבתרים** – שניהם אינם מופיעים בצורה זו בספר הספרים. ואם במקרא כך, בספרות חז"ל על אחת כמה וכמה. ואין תמה בדבר. האמרות והפתגמים יפים וקולעים כשלעצמם, בשל הניסוח הקצר והשנון המקפל בתוכו חכמת חיים, ורק נתלו באילנות גדולים, כגון בדברי חז"ל.

חלק מאוצר המימרות היהודי העתיק נדד עם גולי יהודה ונשתקע בעמים אחרים. חלק ודאי נוצר במקביל, וחלק קדם במאות שנים לחז"ל, ולידתו בתרבויות עתיקות שכנות ואף מרוחקות. אף ייתכן שהיו פתגמים שרווחו בקרב העם, ורק במקרה לא נכנסו לספרות העתיקה, לדוגמה הביטוי **קול המון כקול שדי** המתועד לראשונה בעברית בשירי המלחמה של ר' שמואל הנגיד (דיואן, עמ' 8) שהוא השתקפותו של המימר הרומי (שמקורו יווני) *Vox populi, vox Dei*.

במאמרים הבאים נביא עוד אמרות המיוחסות לחז"ל שלא בצדק, ונתחקה על שורשיהן, על דרכי היווצרותן ועל הופעתן המתועדת הראשונה.

הגונב – פטור?

ידידי הריד"א (ר' י"ד אברמסקי ז"ל) היה אומר שאי אפשר לה לשיחת חולין, אפילו של תלמידי חכמים, שלא ניתבלה באבקת רכיל. אביא אפוא שני סיפורים הגובלים ב"תיבול" כזה.

בספר **אוצר כל** (לובלין תר"ע) אביגדור פרלא (פערלא) קובל על גנבה מספרו **אוצר לשון חכמים** שיצא בוורשה בשנת תר"ס, וטוען שאהרן היימן כינס מן המוכן ו"שם בכליו שיקע בבית ועדו ללא בוש להתפאר..." דברים שהעתיק מספרו. פרלא מביא במדור המכונה "מאוצר לאוצר" עיולים

מספרו **אוצר לשון חכמים**, ומעמדת אותם במובא בבית ועד לחכמים (לונדון תרס"ב) של היימן. הוא אף נוגח בו (עמ' 29) "במה שאמר 'והוא על דרך חז"ל' השמיענו עוד דבר חדש, שבעלי המדרש אינם אצלו בכלל חז"ל...". ההיסטוריה שפטה אחרת. **בית ועד לחכמים** הפך במרוצת הזמן – לאחר תיקונים ומילואים – ל**אוצר דברי חכמים ופתגמיהם** (תל-אביב 1933) הכולל קרוב ל-30,000 מאמרים וציורים, שבתורו שימש בסיס למכלול **המאמרים והפתגמים** של הרב משה סבר (ירושלים תשכ"א) ובו למעלה ממאה אלף מאמרות.

הגונב מן הגנב – נענש

האם חייבים אוספי האמרות והפתגמים לציין את כל בעלי האוצרות שקדמו להם, שהביאו פתגמים וניבים אלה בקובציהם, או שמא די בציין המקור הראשון (או ההיקריות הראשונות) ששם תועדו? בדבר אחד הכול מסכימים: המעתיק או המתרגם בלא רשות ובלי לציין את המקור עובר על אחד הלאווים הספרותיים ולפעמים... אף נענש. ומעשה שהיה כך היה. בשנת 1844 פרסם לאופולד דוקס (בלייפציג) את אוסף האמרות שלו *Rabbinische Blumenlese*, כשהעיולים מובאים בסדר א"ב (בעברית) בציורף תרגום והסברים בגרמנית. בשנת 1848 פרסם א' מור (מאהר) בעיר למברג אוסף אמרות ופתגמים (בציורף הסבר בעברית) בשם **ערוגת הבושם**.

שלוש שנים לאחר מכן התפרסם (בווינה) עוד ספר של דוקס: *Zur rabbinischen Spruchkunde*, ובמבוא הספר (עמ' II, הערה) הוא מתלונן שספר **ערוגת הבושם** אינו אלא העתקה מדויקת של ספרו *Rabbinische Blumenlese*. אין לו התנגדות, הוא מציין בסוף דבריו, שגם ספרו זה יצא בתרגום עברי (למען חוג קוראי העברית) בתנאי ש"גם שמי יתנוסס על דף השער".

לא עברו שנים הרבה והנה אנו קוראים בשבילי **עולם חלק ג** (ערך "גאליציא"), למברג 1865, עמ' קמח, כיצד בא מור על עונשו:

...בעת ההיא קנה איש בליעל מתקדש צבוע, אלף ושש מאות עקסעמפלרע מן ספרי **ערוגת הבושם**, ולמען הונות הקונים במרמה כי ספר אחר הוא נותן לפניהם, הסיר את השערים מעל שש מאות ויעש להם שערים חדשים ויקרא להם שם אחר, הלא הוא משל ומליצה. התועבה הזאת לא נודעה לי כי אם אחר שתי שנים, כאשר כבר נמכרו כולם...

פירושים – מיותרים.